

**UNESCO DÜNYA MİRASI DIYARBAKIR SURLARI VE HEVSEL BAĞÇELERİ DİCLE VADİSİ :
DOĞAL, KÜLTÜREL, TARİHİ VE ARKEOLOJİK DEĞERLERİ**

**(UNESCO WORLD HERITAGE DIYARBAKIR CASTLE WALLS AND HEVSEL GARDENS DICLE
VALLEY: NATURAL, CULTURAL, HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL VALUES)**

Mehmet TUNÇER¹

Doi: <https://doi.org/10.53463/splandes.202400297>

Corresponding Author/İletişim yazarı: Mehmet TUNÇER

E-mail: mtuncer@cankaya.edu.tr

ÖZET

Bu yazıda, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan, Diyarbakır Surları, Hevsel Bahçeleri, Dicle (Dicle Vadisi ve çevresindeki doğal ve kültürel değerler, Ongözlü Köprü, Kırklar Dağı ve mimari miras niteliğindeki konaklar ele alınıp kısaca açıklanmıştır. Dicle Nehri Vadisi'nden 100 metre yükseklikte yer alan ve birbirini tamamlayan iç ve dış kaleden oluşan, şehre egemen olmuş yaklaşık 30 medeniyetin mimari karakterlerini, ayrıca dönemlerinin sanatsal üsluplarını yansıtan oyma ve kabartma motifleri ve yazıtları sergileyen Diyarbakır Kalesi ve Surları. Hevsel Bahçeleri, Dicle Nehri kıyısında, Diyarbakır Kalesi ile nehir vadisi arasında yer alan, binlerce yıldır doğal verimli topraklar olan yaklaşık yedi yüz hektarlık verimli topraklardır. Ongözlü Köprü, Dicle Köprüsü olarak da anılır. Eski Silvan - Diyarbakır Karayolu üzerinde olduğu için "Silvan Köprüsü" olarak da bilinir.

Anahtar Kelimeler: UNESCO, Diyarbakır, Surlar, Dicle Vadisi, Hevsel Bahçeleri

ABSTRACT

In this article, the Diyarbakır Walls, Hevsel Gardens, the Dicle (Tigris) Valley and its surrounding natural and cultural values, the Ongözlü Bridge, the Kırklar Mountain, and the mansions that are architectural heritage, which are included in the UNESCO World Heritage List, are discussed and explained briefly. Diyarbakır Castle and Walls, located 100 meters above the Dicle River Valley and consisting of an inner and outer castle that complement each other, displaying the architectural characters of about 30 civilizations that dominated the city, as well as carvings and relief motifs and inscriptions reflecting the artistic styles of their periods. Hevsel Gardens is approximately seven hundred hectares of fertile land which have been natural fertile lands for thousands of years located on the banks of the Tigris River, between Diyarbakır Castle and the river valley. Ongözlü Bridge is also called Dicle Bridge. It is also known as "Silvan Bridge" because it is on the old Silvan - Diyarbakır Highway.

Keywords: UNESCO, Diyarbakır, Walls, Tigris Valley, Hevsel Gardens

¹ Çankaya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Ankara, Türkiye

1. GİRİŞ

Hevsel Bahçeleri, Dicle Nehri kıyısında, Diyarbakır Kalesi ile nehir vadisi arasında yer alan yaklaşık yedi yüz hektarlık verimli arazidir. Diyarbakır'ın simgesi niteliğinde olan Diyarbakır surlarının ilk defa MÖ.3.000-4.000 yıllarında Huriler tarafından bugünkü İçkale'nin olduğu yerde yapılmıştır.

Bu surlardan günümüze yok denilecek kadar az kalıntı gelebilmiştir. Bugünkü surlar MS.346 yılında İmparator II.Constantinius tarafından yaptırılmıştır. Diyarbakır surları, dünyadaki en uzun surlardan olan Çin Seddi'nden, Antakya surlarından ve İstanbul surlarından sonra gelmektedir.

4 Temmuz 2015 tarihinde 39. BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) Dünya Miras Komite toplantısı, Almanya'nın ev sahipliğinde Bonn kentinde gerçekleşti. Toplantıda, Türkiye'den Efes ve Diyarbakır Surları ile Hevsel Bahçeleri'nin "Dünya Kültür Mirası" listesine alınıp alınmaması konusu da görüşüldü. Toplantıda Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri'nin "*Kültürel Peyzaj*" olarak Unesco Dünya Kültür Mirası listesine alınmasına karar verildi.

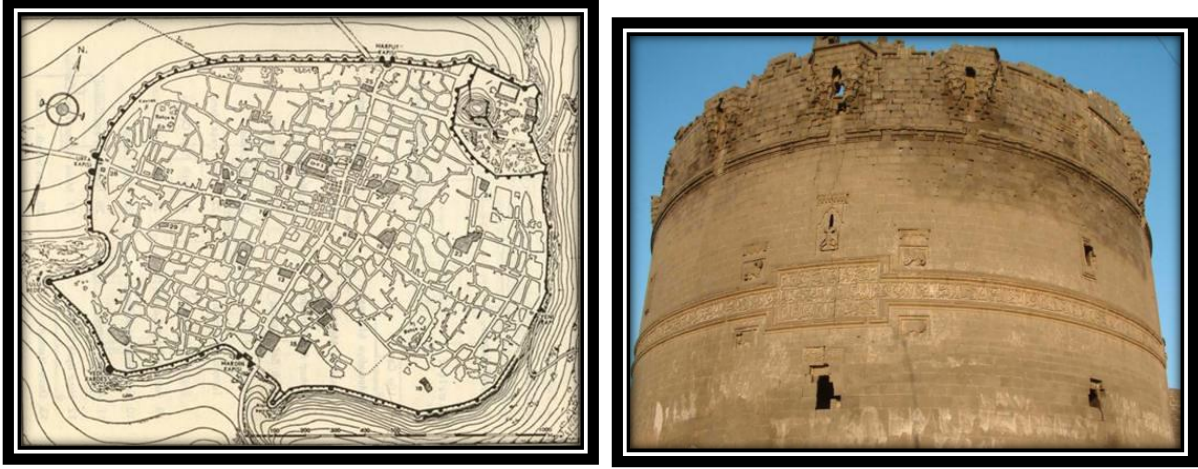
2. DİYARBAKIR KALESİ VE TARİHİ KENT DOKUSU

Dicle Nehri Vadisi'nden 100 metre yükseklikte konumlanan ve birbirini tamamlayan iç ve dış kaleden oluşan Diyarbakır Kalesi ve Surları kente egemen olan 30 kadar uygarlığın mimari karakterlerini, dönemlerinin sanatsal üsluplarını yansıtan oyma ve kabartma motiflerini ve kitabelerini sergileyerek Anadolu tarihinin yazıya dönüştüğü ve toplu olarak görülebildiği tek örnektir (Şekil 1).

Diyarbakır Kalesi ve Surları geçirdikleri tarihi dönemlerin en önemli yazılı belgelerini bulunduran ve insan eli ile yapılan en görkemli ve büyük anıtsal yapılardan biridir. Sur duvarları boyunca, Dağ Kapı, Urfa Kapı, Mardin Kapı ve Yeni Kapı olarak adlandırılan, 4 ana giriş bulunmaktadır. Siyah bazalt duvarlar Ortaçağ Askeri mimarisinin önemli örneklerindendir. Duvarlar 10-12 metre yüksekliğinde ve 3-5 metre genişliğindedir (Şekil 2-3).

Şekil 1: Diyarbakır Surları ve Dicle Vadisi
(Kaynak:<http://whc.unesco.org/en/list/1488/gallery/>)

Şekil 2-3 : Albert Gabriel'in Diyarbakır Surları Çizimi (solda) ve Sur Burçları (sağda)

Diyarbakır Kalesi ve Surları kültür kategorisinde (I) (III) ve (V). kriterlerinden başvurmuş, 25.02.2000 tarihinde UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesine kabul edilmiştir²;

(I) İnsanın yaratıcı zekasının ürünü olan bir başyapıt temsil etmesi,

(III) Yaşayan veya yok olmuş bir kültürel geleneğe eşsiz/istisnai tanıklık oluşturması,

(V) Bir kültürü temsil eden geleneksel insan yerleşiminin veya alan kullanımı olması (özellikle geri döndürülemez değişikliklerin etkisinin altında kolay incinir olduğu durumlarda)

olması nedeni ile UNESCO Dünya Mirası için başvuru dosyası hazırlanmıştır. Temmuz 2014 Yılında ise UNESCO Dünya Miras Listesi'ne girmiştir. Diyarbakır Surları, İçkale, Hevsel Bahçelerinin de dâhil olduğu On Gözlü Köprü ile Sadi köprüsü arasındaki Dicle Vadisi bu "Kültürel Miras'ın mirasın bileşenleri³.

² Dünya Mirası Kültürel Peyzaj Alanları Ve Alan Yönetim Planı Çalışmaları, 11 Kasım 2013 Tarihli Sunum.

³ <http://whc.unesco.org/en/documents/136334>

Şekil 4-5 : Diyarbakır Surları ve Dicle Vadisi

3. ON GÖZLÜ KÖPRÜ

Ongözlü Köprü'ye Dicle Köprü de denir. Eski Silvan – Diyarbakır Karayolu üzerinde olduğu için “Silvan Köprüsü” adıyla da bilinmektedir. Sur içi yerleşim alanının güneyinde, Dicle Nehri'nin kavis yaptıktan sonra güneye yöneldiği yerde bulunan köprü, üzerindeki Kitabeye göre 1065 tarihinde Mervaniler tarafından inşa edilmiş ve mimarı Ubeydoğlu Yusuf'tur ⁴ (Şekil 6).

Bazalt taş malzemeden inşa edilmiş, 180 m. Uzunluğunda ve on gözlü sivri kemerli bir köprüdür. Kesik on kemer üzerine bloklarla karaya birleştirilmiştir. Köprü üzerinde yer alan aslan kabartmaları, yazıtlar ve bitki motifli bezemeler, turizm ve rekreasyon kaynak değerini oluşturmaktadır. Bu özellikleriyle Dicle Vadisi içinde kent peyzajının görsel kalitesini arttırmaktadır. Köprü'nün, kentin gece peyzajına da görsel katkıda bulunması amacıyla aydınlatma çalışmaları yapılmalıdır⁵.

On Gözlü Köprü'nün Restorasyon Projesi Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 27.03.2008 Tarih ve 1460 Sayılı Kararı ile onaylanmıştır. 21.05.2008 Tarih ve 1525 sayılı Kararı ile de “Koruma Alanı” belirlenmiştir. Bu bölgedeki kazı çalışmalarının Diyarbakır Müze Müdürlüğü denetiminde yapılmasına karar verilmiştir.

⁴ Tünik, İ., 2000, “Diyarbakır İli ve Çevresi'nin Kalkınmasında Turizm Potansiyeli (Analiz ve Öneriler)”, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye-Ekonomi ABD, Y.Lisans Tezi.

⁵ Çıdam, B., F., 2007, “Diyarbakır Kent Dokusunun Turizm ve Rekreasyon Kaynaklarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Peyzaj Mimarlığı ABD, Fen Bilimleri Enstitüsü, S. 174.

Şekil 6 : On Gözlu Köprü

(Kaynak : <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/OnGozluBridge.jpg>)

4. KIRKLAR DAĞI

Kırklar isimli bir kilisenin bulunması nedeniyle kentte Hristiyanlar kadar Müslümanlar tarafından da eskiden kutsal sayılan, çocuğu olmayan Müslüman ve Hristiyan kadınlarının çocuklarının olabilmesi için gidip dua ettiği, adaklar adadığı bir dağdır.

Ancak son yıllarda efsanelere konu olmuş Kırklardağı yapılaşmaya açılmıştır. Kırklar Dağı'nda ayrıca birde kilise olduğu söylenmektedir. Hristiyanlar gibi Müslümanlarda oraya ziyarete giderlerdi. Diyarbakırlı Yazar Şeyhmus Diken'in "**Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir**" isimli kitabında Kırklar Dağı hikayesiyle ilgili şu bilgilere yer veriyor:

"Bugün Müslümanlar açısından ziyaret olarak kabul gören Kırklar Dağı'nın bir zamanlar 40 Şehit Kilisesi olduğu da yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Bu kilisenin Kırklar tepesinde olduğu M.Ö 484 yılında Diyarbakır metropoliti Yuhanna Şuar-Yunahanna El-Efesi tarafından yaptırıldığı da bilinmektedir."

Ancak, bazı sivil toplum kuruluşları hatta yöneticiler bu projenin tarihsel ve kutsal bir alanı tahrip edeceğini söylemektedir⁶ (Şekil 7-8-9).

Şekil 7-8 : Kırklar Dağı'ndaki Yapılaşmalar

(Kaynak : <http://www.skyscrapercity.com/archive/index.php/t-1379813.html>)

Şekil 9 : Kırklar Dağı'ndaki Yapılaşmalar ve I. Etap Uygulama Alanı

5. KÖŞKLER

Diyarbakır'a özgü villa mimarisinin belirgin örnekleri Mardin yolu üzerinde, Dicle vadisine hakim tepelerin yamaçlarında kurulmuş köşklerdir.

Buradaki köşklerin çoğu, asırlar öncesinde Diyarbakır yönetiminde önemli görevler yapmış olan bazı valiler, paşalar ve kentin varlıklı aileleri tarafından surların dışına, yazlık olarak yaptırılmış konaklardır.

Bu aileler, sur içi kentin bunaltıcı sıcaklarından korunmak için özellikle Temmuz ve Ağustos aylarında köşklere gidiyor, günlerini burada geçiriyorlardı.

Mardinkapı dışındaki köşklere başka surlu kentin batısında yer alan bağlar da yine yaz aylarında binlerce ailenin sığınağıydı.

Bağlarda kentteki varlıklı ailelerin adını taşıyan köşkler vardı. Yanık Köşk, Ferit Köşkü en ünlüleriydi⁷.

Günümüzde koruma altında bulunan Gazi Köşkü, eski adıyla Sem'an Köşkü, Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı (DİTAV) tarafından onarılan Berdebür köşkü, Tiğrel ailesine ait Hami Köşkü, Kuşdili mesiresi yakınındaki Bekirpaşa köşkü ve diğerleri o yılların mimari özelliğini günümüze taşıyan güzel örneklerdir.

Cihannüma Köşkü gibi, Diyarbakır kent merkezinde ve bağlarda pek çok köşk ve konak da kimi bakımsızlıktan, kimi sahiplerinin kenti terk ederken değerbilmez kimselere satmaları sonrasında harap olmuştur.

Bağlardaki köşkların tümü ise; 1950'li yıllarda kırsal kesimden olagelen göçler sonucu bu bölgede başlayan gecekondulaşmanın kurbanı olmuş ve kentin akciğeri durumundaki Bağlar böylece yok olmuştur.

İçlerinden sadece biri Dicle Üniversitesi tarafından kurtarılmıştır. Bu köşkün taşları numaralanarak Dicle Nehrinin karşı kıyısındaki kampus içine taşındı ve orada tıpkısı yeniden inşa edilmiştir.

5.1. Kavs (Cihannüma) Köşkü

16. yüzyılın sonlarına 17.yüzyılın başlarına tarihlenen ve Çarbağ Köşkü olarak da bilinen köşk; siyah ve beyaz taş kullanılarak yapılan iki katlı bir yapıdır. 1639 yılı başlarında Bağdat fethinden dönerken Diyarbakır'a gelen ve burada 71 gün kalan Osmanlı Padişahı IV. Murad'ın kaldığı Kavs Köyünde Kırklar Dağı eteklerinde bulunuyordu ve 35-40 yıl öncesine kadar büyük bölümüyle ayakta idi.

Büyük bir eyvanı, hamamı ve camisi ile oldukça büyük bir kompleks halinde yapılan köşk; 1991 yılına kadar ayakta kalmış fakat ilgisizlikten tamamıyla yıkılmıştır. Kente seyahat amaçlı gelen Evliya Çelebi köşkü şöyle anlatır. *"Meşhur bir irem bağıdır hatta Bağdat Fatih'i IV. Murat, Bağdat fethinden sonra bu bağa gelip adalet icra ve iş-ü işret etmiştir. Bu gezinti yeri cennet bahçesinden bir köşedir ki tarifi imkânsızdır"*.

Kırklardağı'nın eskiden mesire yeri olarak da kullanılan halk arasında **KAVS** adıyla anılan yarım ay şeklindeki eteklerinde kurulu **Cihannüma Köşkü** ilk sahipleri Şeyhoğulları ailesinden sonra **Gürani** ailesinin tasarrufunda iken geniş arazileri ile birlikte Dicle Üniversitesi'nce kamulaştırıldı.

Mülkiyeti Dicle Üniversitesi'ne geçtikten sonra, buranın koruma altına alınamaması yüzünden ne yazık ki bu tarihi köşk de bakımsızlıktan ve define avcılarının bilinçsizce yaptıkları kazılarla tümünden yıkıldı, taşları ve üzerindeki kitabeler de talan edildi.

5.2. Atatürk Köşkü

Atatürk Köşkü, Diyarbakır surlarının 2, 5 Km. güneyindedir. Atatürk, Çanakkale Savaşından sonra 1916 yılı şubat ayı sonlarında 16. Kolordu Komutanı olarak Doğu, cephesinde görevlendirilmiş, 14 Mart 1916 günü Kolordu Karargahı olan Diyarbakır'a gelmiştir. Diyarbakır surlarının dışındaki Semanoğlu Köşkü Atatürk'e verilmiştir. Atatürk 27 Mart 1917 tarihine kadar bu köşte kalmıştır. 1917 yılı Mart ayında 2. Ordu Komutanı olarak Diyarbakır'a tekrar gelen Atatürk, bu kez Mardin Kapısı dışındaki Pamuk Köşkünde kalmıştır⁸.

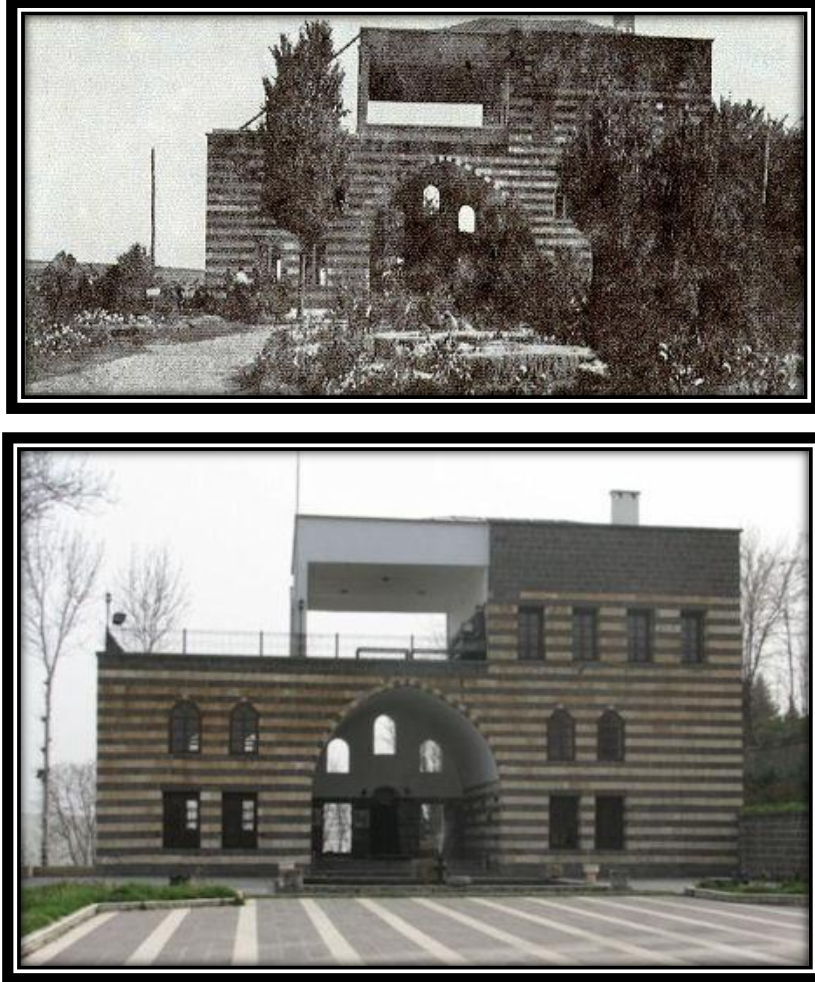
⁷ Mercan, M., 2013, "Diyarbakır Köşkləri", <http://www.yeniyurtgazetesi.com/yazar.asp?yaziID=7319>

Mercan, M., 2013 "Köşkler, Konaklar",

Diyarbakır Belediyesi 5 Nisan 1926 günü aldığı bir kararla Atatürk'ü fahri hemşehrileri olarak seçmiş ve Diyarbakır'a ilk gelişlerinde kaldığı Semanoğlu Köşkünü kendisine hediye etmiştir. Köşk o günden sonra Atatürk Köşkü olarak tanınmıştır.

Atatürk Köşkü, Diyarbakır evleri tipinde geniş eyvanlı, siyah-beyaz kesme taşlardan yapılmış örneklerinden biridir. Eyvanın duvarındaki mermer sebilden havuza dökülen sular, köşke serinlik vermektedir. Girişin sağındaki küçük kapı mutfaka solundaki kapı da çay ocağına açılmaktadır. Üst katta çalışma ve yatak odaları vardır.

Atatürk'ün ölümünden sonra, Atatürk Köşkü Diyarbakır belediyesinin korumasında yeniden onarılmış ve ziyarete açılmıştır (Şekil 10).

Şekil 10 : Diyarbakır Atatürk Köşkü

6. Hevsel Bahçeleri

Diyarbakır Kentinin hemen bitişiğinde, Kentin çeperinde tarımsal faaliyetin yoğunlaştığı bir alan da Dicle Vadisi'ndeki Hevsel Bahçeleridir. Yaklaşık 3000 dönümlük alanda, yaklaşık 50 aile tarımsal üretimi sürdürmektedir.

Dicle Vadisi'nin güneyinde ve nehir kıyısında yer alan 700 hektarlık Hevsel Bahçeleri, Diyarbakır'ın yeşil alanıyla hem akciğeri, hem besin kaynağı, hem de simgesidir. Kentin bu

bölgesi turizm ve rekreasyon açısından doğal kaynak potansiyeli oluşturmaktadır. Dicle nehrinin debisinin azalmasıyla oluşan delta zamanla verimli bahçe ve bostanlara dönüştü. 1960'lı yıllarda adına "Hoser" denen bu ağaçlıklı alan süreç nedeniyle Hevsel olarak anılmaya başlandı.

Aynı zamanda koruma amaçlı imar planı çalışmasına konu olan Suriçi bölgesine de komşu konumda olan bu bölge, geçmiş yıllardan bugünlere dek, kentin ihtiyacına yönelik, sebzeçilik ve meyvecilik yapılan bir tarımsal alan niteliğine sahiptir. Son yıllarda kentsel atık sular ve bu atık suların sulamada kullanılması nedeniyle yaşanan kirlenme, Hevsel Bahçelerinin geçmişteki işlevini ortadan kaldırmıştır. Bugün için Hevsel Bahçelerinde tarımsal üretimin sürdürülmesi, çevresel açıdan ve insan sağlığı açısından önemli sorunlara neden olabilecek niteliğe sahiptir.

Nehir kıyılarındaki bahçelerde güvercin gübresinden yararlanılarak ünlü Diyarbakır karpuzları yetiştirildi. Uzun yıllar, şehrin sebze meyve ihtiyacı buradan karşılanırdı; hala da bu ihtiyacın bir kısmı karşılanıyor. Ayrıca Hevsel Bahçeleri'nde 100'den fazla kuş çeşidinin yanı sıra kirpi, tilki, sansar, su samuru, domuz ve sincap gibi hayvan türleri de yaşamaktadır (Şekil 11-12).

Şekil 11-12 : Hevsel Bahçeleri (<https://whc.unesco.org/en/list/1488/gallery>)

Ancak günümüzde bu bölgede gecekonduların yer alması; kent ile Dicle Nehri ve Dicle Vadisini bölmektedir. Surlar ve nehir arasında yer alan gecekondular aynı zamanda görsel açıdan da bir kirlilik oluşturmaktadır.

Kentin doğal ve kültürel değerlerinin birleştiği bu bölge gecekondulardan kurtarılarak, turizm ve rekreasyonel kullanımlara olanak verebilecek şekilde geliştirilmelidir. Bu amaçla son yıllarda bazı tasfiye çalışmaları sürdürülmektedir.

Şekil 13 : Hevsel Bahçeleri (<https://whc.unesco.org/en/list/1488/gallery>)

KAYNAKLAR

- Atatürk'e Kapılarını Açan Evler, Der. Yazman, D., 2010, <http://v3.arkitera.com/news.php?action=displayNewsItem&ID=58221>
- Çıdam, B., F., 2007, “Diyarbakır Kent Dokusunun Turizm ve Rekreasyon Kaynaklarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Peyzaj Mimarlığı ABD, Fen Bilimleri Enstitüsü, S. 174.
- Dünya Mirası Kültürel Peyzaj Alanları Ve Alan Yönetim Planı Çalışmaları, 11 Kasım 2013 Tarihli Sunum, Diyarbakır Belediyesi.
- Mercan, M., 2013, “Diyarbakır Köşkleri”, <http://www.yeniyurtgazetesi.com/yazar.asp?yaziID=7319>
- Mercan, M., 2013 “Köşkler, Konaklar”,
- Tunçer, M., 2013-2014, “Dicle Vadisi Doğa Parkı Projesi”, Danışman ve Kentsel Tasarım Uzmanı, ARMA Ltd ve Modern Planlama Ltd., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. Bu projede, 1100 hektarlık alanda Master Plan, Kentsel Tasarım ve Peyzaj Projeleri hazırlanmıştır.
- “Araştırma Raporları”, “Sentez ve Master Plan Raporları”, Master Plan Analiz, Sentez ve Konsept Planlar tarafımdan hazırlanmıştır.
- Tünik, İ., 2000, “Diyarbakır İli ve Çevresi’nin Kalkınmasında Turizm Potansiyeli (Analiz ve Öneriler)”, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye-Ekonomi ABD, Y.Lisans Tezi.
- <http://whc.unesco.org/en/list/1488/gallery> (Erişim: 06.10.2024)
- <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/78/OnGozluBridge.jpg> (Erişim: 06.10.2024)
- <https://www.skyscrapercity.com/threads/d%C4%B0yarakir-k%C4%B1rklar-da%C4%9F%C4%B1-konaklar%C4%B1-evleri-uc.1379813/> (Erişim: 06.10.2024)